

गुरुङ भाषाको साहित्यिक रूपरेखा

सुकुम शर्मा*

लेखसार

गुरुङ भाषा भोट चिनियाँ परिवारअन्तर्गत भोटबर्मेली शाखाभित्र पर्दछ । यस भाषामा साहित्य लेखन आरम्भ भएको आधा शताब्दी भए पनि यस भाषाको साहित्यिक रूपरेखाको खोजी प्रारम्भिक नै रहेको छ । यस लेखमा गुरुङ भाषाको साहित्यिक रूपरेखाबारे खोजी गर्दै गुरुङ भाषाको अध्ययनको पृष्ठभूमि, लोकसाहित्यको आधार, गुरुङ भाषामा साहित्य लेखन तथा विकास, गुरुङ भाषाका प्रमुख साहित्यिक प्रतिभा र विधागत उपलब्धि तथा गुरुङ भाषामा साहित्यको वर्तमान स्थितिबारे चर्चा गरिएको छ । गुरुङ भाषामा साहित्य लेखन आरम्भ भए पनि पर्याप्त साहित्य सिर्जना हुन नसकेको यथार्थ यस लेखका निष्कर्षमा प्रस्तुत छ ।

मुख्य शब्द : तमु, तमु क्युई, प्रकार्यात्मक, भाषा परिवार, देवनागरी, विधा

१. विषय परिचय

नेपालका विभिन्न भागमा छरिएर रहेको गुरुङ जातिको मातृभाषा गुरुङ हो । गुरुङ भाषामा गुरुङ जातिलाई तमु भनिने हुँदा यस भाषालाई 'तमु क्युई/क्युई' पनि भनिन्छ । भोटचिनियाँ परिवारअन्तर्गत भोटबर्मेली शाखाभित्र पर्ने यस भाषामा साहित्य लेखन प्रारम्भिक अवस्थामा नै रहेको छ । यस भाषाको भाषिक पक्ष, लोकसाहित्यको अध्ययन पनि विस्तारै अघि बढेको छ । यस भाषामा लेखिएका सिर्जनात्मक लिखित सामग्रीको कालक्रमिक प्रस्तुति, गुरुङ जातिको भाषिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक पक्षको चित्रण गरिएको साहित्यिक सामग्री र अन्य जाति या भाषाका लेखकले यस जाति र भाषामा लेखेका साहित्यिक सामग्रीको सूचनासहित गुरुङ भाषाको साहित्यिक रूपरेखाको खोजी नै यस लेखको विषय क्षेत्र हो । यस लेखमा गुरुङ भाषाको भाषिक अध्ययनको पृष्ठभूमि, लोकसाहित्यका सन्दर्भसँगै यस भाषाको साहित्यिक रूपरेखाबारे चर्चा गरिएको छ ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

स्नातक तह तृतीय वर्षको ऐच्छिक नेपाली तेश्रो पत्र (नेपाली ३१५) को ऐच्छिक विशेष अध्ययनको समूह तीनभित्र पर्ने विविध विशेष अध्ययनअन्तर्गत नेपालका विविध भाषाको साहित्यिक रूपरेखा पाठ्यांशको 'नेपालका मगर/खाममगर र गुरुङ भाषाको साहित्यिक रूपरेखा' शीर्षकका प्रयोजनसँग यो लेख केन्द्रित रहेको छ । स्नातक तहमा निर्धारित यस पाठ्यांशका अध्ययन या शिक्षणबाट विद्यार्थीहरू (क) गुरुङ भाषाको पृष्ठभूमि पहिचान गर्न, (ख) गुरुङ भाषाको साहित्यिक विकास प्रक्रियासँग

* नेपाली केन्द्रीय विभागका सहप्राध्यायक गोविन्द शर्मा साहित्यिक नाम सुकुम शर्मा नामबाट लेख्ने गर्नुहुन्छ

परिचित हुन, (ग) गुरुङ भाषाका प्रमुख साहित्यिक प्रतिभा र विधागत उपलब्धिको चिनारी लिन र (घ) गुरुङ भाषाका साहित्यको वर्तमान स्थितिको समीक्षा गर्न सक्षम हुने देखिन्छ । यही उद्देश्यका पूर्तिमा नै यो लेख केन्द्रित रहेको छ ।

३. अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा गुरुङ भाषामा लेखिएको साहित्य प्राथमिक सामग्री र यस साहित्यका विषयमा जानकारी दिने या समीक्षा गरिएका सामग्री द्वितीयक सामग्री रहेका छन् । गुरुङ भाषामा लेखिएका साहित्यको सर्वेक्षण गर्ने आधारमा (क) गुरुङ भाषामा लेखिएका सिर्जनात्मक लिखित सामग्रीको कालक्रमिक प्रस्तुति, (ख) गुरुङ जातिको भाषिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक पक्षको चित्रण गरिएको साहित्यिक सामग्री र (ग) गुरुङ जातिका तथा अन्य जाति या भाषाका लेखकले यस जाति र भाषामा लेखेका साहित्यिक सामग्रीको सूचना रहेका छन् । भाषाअध्ययन र लोकसाहित्यको पृष्ठभूमिसहित यस भाषामा साहित्य लेखनको आरम्भ र साहित्यलेखन क्रमिक रूपमा विकासको विवरणात्मक समीक्षा नै यस लेखमा अपनाइएको अध्ययन विधि हो ।

४. गुरुङ भाषा

गुरुङ जातिको मातृभाषा गुरुङ हो । गुरुङ भाषामा गुरुङ जातिलाई तमु भनिने हुँदा यस भाषालाई 'तमु क्युई/क्व्युई' पनि भनिन्छ । गुरुङ भाषा (तमु क्युई) बोलचालको भाषा र (चो क्युई) पुरोहितले शास्त्रमा प्रयोग गरेका आधारमा पनि हेर्न सकिने मान्यता छ (थकाली गुरुङ, २०६७, पृ. २२६) । शास्त्र भाषाभन्दा बोलचालकै भाषामा विस्तार र विकसित भएको गुरुङ भाषा/कुरा (तमु क्युई) गुरुङ जातिको पहिचानको एक आधार हो । यही भाषिक आधारमा भूगोल र संस्कृति जोडिएर यस जातिको पहिचान निर्माण भएको पाइन्छ ।

ऐतिहासिक कालदेखि नै गुरुङहरूको मूल थलो गण्डकी प्रस्रवण क्षेत्र हो । यस क्षेत्रको हिमाली काँठका या शेषान्त क्षेत्रका आदिवासी तमु जाति भएकाले यो भूभाग 'तमुवान' का नाममा पनि परिचित रहेको छ (क्व्होंगी लामा गुरुङ, २०६७, पृ.३) । यो क्षेत्र व्यापक रूपमा बुढीगण्डकीदेखि कालीगण्डकीका बिचको भूभाग हो । यसलाई 'गण्डकी क्षेत्र' भनिने र यस क्षेत्रभित्र लमजुङ, कास्की, तनहुँ, गोर्खा, धादिङ, मनाङ, स्याङजा र पर्वत समेटिने चर्चा पनि पाइन्छ (लामिछाने तमु (गुरुङ), २०५३, पृ. च) । यही गण्डकी क्षेत्रबाट देशका विभिन्न ठाउँ र देशबाहिर पनि गुरुङहरूको बसोबास फैलिएको हो । पूर्वी नेपालमा बस्ने गुरुङहरूले आफ्नो मातृभाषा या गुरुङ भाषा बोलचालमा प्रयोग नगरेको या नल्याएको पनि सूचना पाइन्छ (पृ. च) । देशबाहिर सिक्किममा गुरुङ भाषालाई राज्य भाषाको मान्यता दिएको पनि उल्लेख छ (लेम गुरुङ, २०६४, पृ. ७३) । यस चर्चाका आधारमा गण्डकी क्षेत्र या बुढीगण्डकी र कालीगण्डकीले घेरेको हिमाली क्षेत्र नै तमुवान या गुरुङहरूको रैथाने भूमि हो भन्न सकिन्छ ।

गुरुङ समुदायलाई बुझाउन प्रयोग भएको जातिवाचक शब्द 'गुरुङ' मगर भाषाबाट प्रयोगमा आएको शब्द हो भन्ने व्याख्या पाइन्छ । स्याङ्जाको गह्रौँ राज्यअन्तर्गतको 'गुरुङ दि' थुमका बासिन्दालाई 'गुरुङ' भनिएको पनि उल्लेख छ (क्व्हौँगी लामा गुरुङ, २०६७, पृ. ३) । यस (गुरुङ दी) को अर्को अर्थ पक्का गरी छाएका घरको छानामा बस्ने पनि हुने उनको मान्यता छ । 'तमु' शब्दको अर्थ भने फलामको हतियार धारण गर्ने जाति भएको विश्लेषण पाइन्छ (क्व्हौँगी लामा गुरुङ, २०६७, पृ. ६-७) । यस भन्दा भिन्न व्याख्या पनि विभिन्न अध्ययनमा गरिँदै आएको देखिन्छ । ती अध्ययनको संश्लेषण गर्दै तमुको अर्थ बज्र, घोडा भएका अथवा पालक, लेकाली मानिस अनि गुरुङ शब्द तिब्बती भाषाको 'ग्रोङ' बाट अपभ्रंश भई प्रयोगमा आएको हो भन्ने मत प्रस्तुत छ (थकाली गुरुङ, २०६७, पृ. १२) । यस प्रकारका विवादित मत भए पनि तमु वा गुरुङ जातिको मातृभाषा गुरुङ भाषा (तमु क्युई) हो । यस भाषामा भर्खरै साहित्य लेखन आरम्भ भएको छ ।

गुरुङ भाषा भोटचिनियाँ परिवारअन्तर्गत भोटबर्मेली शाखाभित्र जोडिएको छ । यो भोट शाखाको तामाङ, तमु, तम्हाङ (थकाली) जस्ता भाषासँग नजिकको साइनो भएको भाषा हो । यो असार्वनामिक भाषा भएको पनि उल्लेख छ (गौतम, २०४९, पृ. २०५) । गुरुङ भाषाको क्षेत्रगत आधारमा चार भेद रहेको पनि चर्चा छ । यी चार भेदमा (क) पूर्वी भाषिका (गोरखा-लमजुङ), (ख) पश्चिमी भाषिका (कास्की-पर्वत), (ग) उत्तरी भाषिका (मनाङ) र (घ) दक्षिणी भाषिका (तनहुँ-स्याङ्जा) रहेका छन् (ग्लोवर र गुरुङ, सन् २००३, पृ. ६-७) । गुरुङ भाषाको अध्ययन, अनुसन्धानमा पनि सामान्य अध्ययन अधिबढेको देखिन्छ । यस भाषामा भाषा अध्ययन; शब्दकोश निर्माण र व्याकरण लेखनको कार्य बिस्तारै अधिबढेको छ । आफ्नो लिपि लोप भएको र देवनागरी लिपिमा लेख्दा गुरुङ भाषा अनुसारको ध्वन्यात्मक प्रतिनिधित्व कठिन भएको पनि गुरुङ भाषाका सन्दर्भमा चर्चा पाइन्छ । गुरुङ भाषामा एउटै शब्द भिन्न ध्वनिअनुसार उच्चारण हुने र भिन्नाभिन्नै अर्थ आउने भएकाले पनि लिपिगत या लेखनगत समस्या देखापरेको व्याख्या पाइन्छ (गुरुङ, २०३४, पृ. ३१) । गुरुङ भाषाको लिपि (प्री-ई) नभएकाले कुन लिपिमा लेख्ने भन्ने विषयमा पनि बहस सिर्जना भएको देखिन्छ । यस भाषामा लेखन (फिब) को समस्या समाधान गर्न पिमबहादुर गुरुङले खेमा लिपि र जगनलाल गुरुङले तमु फ्ही प्रस्ताव गरेको चर्चा पनि पाइन्छ । भारतको सिक्किममा खेमा लिपिको प्रयोग भएको पनि उल्लेख छ (लेम गुरुङ, २०६४, पृ. ७२) । गुरुङ भाषा भोटचिनियाँ परिवारअन्तर्गत तिब्बत-बर्मेली शाखाको भाषा भएको हुँदा यसको पुरानो लिपि तिब्बती लिपि या बर्मेली लिपि हुन सक्ने सम्भावनाको सङ्केत पनि गरिएको छ (उपाध्याय, २०५२, पृ. ४२) । गुरुङ भाषा रोमन लिपिमा र देवनागरीमा आफ्नो भाषा, धर्म र संस्कृति आदिका विषयमा लेखिएको सन्दर्भ जोड्दै "गुरुङ लेखकहरूले पनि आलेखहरू देवनागरी लिपिमा प्रकाशन गरेको पाइन्छ र प्रेस र अन्य भौतिक साधनहरूको सुलभताले गर्दा यसै लिपिमा लेख्ने प्रचलन बढेको छ" भनिएको छ (लामिछाने तमु (गुरुङ) २०५३, पृ. ४-५) । अहिले गुरुङ भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिँदै आएको छ र यही लिपिमा यस भाषाको साहित्यलेखनको विकास र विस्तार पनि भएको छ ।

५. गुरुङ भाषामा साहित्यलेखनको पृष्ठभूमि

गुरुङ भाषामा साहित्यलेखनका पृष्ठभूमिमा विविध पक्षको प्रभाव देखिन्छ । मौखिक परम्परामा सीमित यस भाषामा साहित्येतर लेखनका गतिविधिसँगै साहित्य लेखनको आधार विकास भएको हो । गुरुङ भाषाको साहित्यलेखनका पृष्ठभूमिमा वंशावली, अभिलेख, चिठीपत्र, लोकसाहित्य, सांस्कृतिक परम्परा आदि उल्लेख्य छन् । यस भाषामा पुराना सामग्रीका खोजीमा गुरुङ (२०३४), तमु (२०५६), क्होंगी लामा गुरुङ (२०६७), थकाली गुरुङ (२०६७) आदिका अध्ययन स्मरणीय भए पनि पुराना सामग्रीको अन्वेषण आवश्यक नै रहेको देखिन्छ । यस पृष्ठभूमिमा लोकसाहित्य, भाषाअध्ययन र नेपाली भाषामा गुरुङहरूको योगदान पनि अध्ययनीय नै रहेको छ ।

५.१ लोकसाहित्य

गुरुङ भाषामा साहित्यलेखनको पृष्ठभूमिमा लोकसाहित्यको विशेष भूमिका देखिन्छ । गुरुङ जातिको लोकसांस्कृतिक तथा जातीय सांस्कृतिक परम्परामा नै लोकसाहित्य हुर्किएको पाइन्छ । गुरुङ संस्कृति ऋतुचक्र र जीवनचक्रका प्रकार्यात्मक आधारमा गतिशील छ । यस्तै गुरुङ जातिको पहिचान बोध गराउने सामाजिक संस्था, चाडपर्व आदिका प्रकार्यभिन्न संस्कारगत पक्ष र लोकसाहित्यिक सन्दर्भ पनि विकास भएको देखिन्छ । यस पक्षलाई गुरुङ भाषाको लोकसाहित्यका सन्दर्भमा हेर्न सकिन्छ । गुरुङ संस्कृतिमा क्रमु तेना (साइपाटा), सिन्को पाङ्गो (पारपाचुके), अलौ (निशान), प्ल (ढिकुरो), क्येक्या (बुढी बाख्री काट्ने), फाल (भातको पिण्ड), छ्याडु (सेर्ग नाच), भूमे पूजा, टेहोटे पर्व लगायतका पर्वसँगै रोदी, आमासमूह, हुरी प्रथा, गोला प्रथा, धर्म भकारी (क्होंगी लामा गुरुङ २०६०) आदिको उल्लेख्य भूमिका देखिन्छ । यी सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भ नै लोकसाहित्यको आधार भएको यथार्थ बिर्सन मिल्दैन । गुरुङ जातिको सांस्कृतिक सन्दर्भ र श्रुत या मौखिक साहित्यको भूमिकासँगै लेखनको पृष्ठभूमिमा जोड दिँदै भनिएको छ- "लिपिको विकास र लेख्य परम्परा नभएसम्मको समयमा अन्य भाषाको साहित्य श्रुत साहित्यका रूपमा विकसित भएर आएभैं गुरुङ भाषाको साहित्यिक विकासको परम्परा पनि त्यसरी नै विकसित भएर आएको देखिन्छ" (लेम गुरुङ, २०६४, पृ. ७०) । यी भनाइका सन्दर्भबाट गुरुङ भाषामा पनि लोकसाहित्य नै लिखित साहित्यको आधार हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

नेपाली भाषामा गुरुङ लोकसाहित्यको प्रभाव र खोजीको पनि परम्परा नै निर्माण भएको छ । यस क्रममा थापा (२०२४) 'होधी र नागियूँका लोकगीत तथा 'घाटु' र 'सोरटी' मा गुरुङ जातिको लोकसांस्कृतिक सम्पदाको खोजी गर्दै त्यसको ऐतिहासिक सांस्कृतिक मूल्याङ्कनमा जोड दिन्छन् । यस्तै थापा (२०३१) गुरुङ जातिको घाटु र अमौला कोटका गुरुङ लोकगीतका चिनारीमा नेपाली लोकसाहित्य पनि धनी भएको विश्लेषण गर्छन् । घाँटु र सोरटीका बारेमा गुरुङ (२०३४), थापा सुवेदी (२०४१), बन्धु (२०५८), पराजुली (२०६३ क), पराजुली (२०६३ ख), थकाली गुरुङ (२०६७), क्होंगी लामा गुरुङ (२०६७) आदिका लेखन हेर्न सकिन्छ । गुरुङ संस्कृतिमा भिजेको मौलिक

परम्पराको अन्वेषण तथा चर्चा परिचर्चाका कारण पनि गुरुङ भाषामा लेखनका लागि उत्प्रेरणात्मक पृष्ठभूमि निर्माण भएको यथार्थ बिर्सन मिल्दैन ।

गुरुङ भाषामा लोकसाहित्यको सङ्कलन प्रारम्भ मात्र भएको छ । गुरुङ पुरोहितले गाउने संस्कार गीत (सेर्ग) र समुदायले गाउने पर्यावरणीय गीतको विशेष सन्दर्भ पनि लोकसाहित्यको आधार भएको चर्चा पाइन्छ । सेर्ग गीतमा जन्ममृत्युका सन्दर्भ आउने प्रसङ्ग जोड्दै (क) मानिसको उत्पत्ति बसाइँसराइ (ख) बजाउने ढोलको उत्पत्ति (ग) ट्याम्कोको उत्पत्ति (घ) भ्यालीको उत्पत्ति (ङ) सेर्ग गीतको उत्पत्ति (च) प्रकृति वर्णन (छ) खेतीपातीको वर्णन (ज) राज्यसम्बन्धी वर्णन (झ) मृतकको कथा (ञ) भूतको कथा (ट) नरकको वर्णन (ठ) देवलोकको वर्णन (ड) दिवंगत आत्माको स्वर्ग यात्राको वर्णन र (ढ) पुष्पाञ्जलि रहेको उल्लेख छ (लेम गुरुङ, २०६४ पृ.७१) । पर्यायवरणीय गीत मेला-पर्व, चाडवाडमा गाउने प्रचलन रहेको छ । गुरुङ जातिको समृद्ध लोकसाहित्यमा लोकसामग्रीको अध्ययन, सङ्कलन आरम्भ मात्र भएको छ । लिखित साहित्यलेखनका पृष्ठभूमिमा यो समृद्ध लोकसामग्रीको विशेष प्रभाव रहेको तथ्य बिर्सन मिल्दैन ।

५.२ भाषाअध्ययन परम्परा

गुरुङ भाषाको साहित्यलेखनका पृष्ठभूमिमा भाषाअध्ययन परम्पराको पनि प्रभाव देखिन्छ । बिम्स (सन् १८६७)का अध्ययनमा गुरुङ भाषा हिमालय वर्गका भाषामा वर्गीकरण गर्दै यस भाषाको सामान्य चिनारी दिइएको छ । यस्तै हड्सन सन् १८५७ देखि नै गुरुङ भाषाका अध्ययनमा सक्रिय भएको सूचना पाइन्छ (ग्रियर्सन, सन् १९०९पृ.१८२) । ग्रियर्सन (सन् १९०९) को सूचनामा हन्टर (सन् १८६८) पनि गुरुङ भाषाका अध्ययनमा जोडिएको उल्लेख छ । गुरुङ भाषाको चिनारीसहित यस भाषाको व्याकरणिक स्मरेखा निर्माणमा ग्रियर्सनको विशेष योगदान रहेको छ । गुरुङ भाषाको व्याकरणको पहिलो स्मरेखा नै ग्रियर्सनका अध्ययनमा देखिन्छ । यिनले भाषाअध्ययनका क्रममा गुरुङ भाषाका नमुना पनि सङ्कलन गरेका छन् । मोने (सन् १९१९) गुरुङ भाषाका गीत सङ्कलन गर्दै यस भाषाका बारेमा पनि सामान्य टिप्पणी गर्छन् । टर्नर (सन् १९३१) का कोशमा पनि गुरुङ भाषाका शब्दको सन्दर्भ जोडिएको छ । मिरड्-डोड्क (सन् १९६०) पनि गुरुङ भाषाको सामान्य उल्लेख गर्छन् । गुरुङ भाषाका अध्ययनमा ग्लोवर (सन् १९६९) 'गुरुङ फोनेमिक समरी' र ग्लोवर (सन् १९७४) को 'सिमेमिक एन्ड ग्रामेटिकल स्ट्रक्चर इन गुरुङ' स्मरणीय अध्ययन हुन् । सन् १९७६ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत समर इन्स्टिट्युट अफ लिङ्ग्विस्टिक समूहले देउबहादुर गुरुङ, जेसी आर ग्लोवर र वारन डब्लु ग्लोवरले "ए गुरुङ नेपाली इङ्लिस ग्लोसरी (देवनागरी लिपि) र रोमन लिपिमा सन् १९७७ मा प्रकाशनमा ल्याएको पाइन्छ । ग्लोवरका *कन्भर्ससनल गुरुङ कनभेरा, देवनागरी स्पेलिङ अफ द गुरुङ ल्याङ्ग्वेज, अ गाइड गुरुङ टोन, गुरुङ डाइलेक्टस पेपर* आदि स्मरणीय छन् । भाषावैज्ञानिक आधारमा गुरुङ भाषाको अध्ययन ग्लोवरकै मानिन्छ । ग्लोवरका भाषिक अध्ययन संयुक्त रूपमा पनि प्रकाशित छन् । डि.बी. गुरुङसँगको सहकार्य 'गुरुङ, नेपाली,

अङ्ग्रेजी शब्दकोश' (सन् १९७७) हो । यस्तै वारन ग्लोवर र रत्नकुमार गुरुङ (२०५९) को *तमु नेपाली-अङ्ग्रेजी तौँफुँँहयोड* (शब्दकोश) प्रकाशनमा आएको छ । डिल्लीजङ गुरुङको *तमुगुरुङ, नेपाली, अङ्ग्रेजी शब्दकोश* (२०५२) र 'तमु क्योए' (२०५९) यस सन्दर्भमा स्मरणीय कृति हुन् । धनबहादुर लामिछाने गुरुङको "डहयो नि डहयोई क्ह्युई" (२०४६) र 'आधारभूत गुरुङ व्याकरण' (२०५३) पनि गुरुङ अध्ययन परम्परामा जोडिएका छन् । भाषा अध्ययनको यही परम्परामा नै लिखित साहित्यका लेखनको आधार देखापरेको हो ।

५.३ अन्य गतिविधि

गुरुङ भाषामा देखिएको भाषिक जागरण र जातिप्रतिको सचेत उपस्थितिले पनि साहित्य लेखनमा प्रभाव परेको पाइन्छ । मातृभाषामा शिक्षाको जागरण पनि यस सन्दर्भमा उल्लेख्य छ । नेपाली भाषामा कलम चलाउने गुरुङ साहित्यकारहरूको लेखनगत योगदान पनि गुरुङ भाषाका साहित्य लेखनको पृष्ठभूमिमा बिसर्न मिल्दैन । नेपाली भाषामा कलम चलाउने गुरुङ साहित्यकारहरूमा डिल्लीजङ गुरुङ (लमजुङ) फुटकर कवितादेखि महाकाव्य लेखनसम्म साधना गरेको पाइन्छ । अन्य साहित्यकारहरूमा हर्क गुरुङ, गणेशबहादुर गुरुङ, केयरसिंह गुरुङ, वृषमान गुरुङ, हितकाजी गुरुङ, आदि रहेका छन् । रत्नबहादुर गुरुङको गुरुङ भाषामा कक्षा १ देखि ५ सम्मका पाठ्यपुस्तकका लेखनबाट पनि साहित्यलेखनमा उत्प्रेरणा थपिएको सन्दर्भ बिसर्न मिल्दैन । गुरुङहरूका साङ्गठनिक गतिविधि, पत्रपत्रिका (रोधी, होमै पोरेट लगायत) को योगदान पनि यस सन्दर्भमा स्मरणीय छ । यस्तै गुरुङ भाषामा निर्मित चलचित्र या डकुमेन्ट्री पाते (माहिली), डोल्स्यो (सोल्टिनी), कासी (कान्छी) म्हिथेवा (ढुलो मान्छे) मी (नाम) रीक्हमे (चेलिबेटी) ड्यो नासट्हो (हाम्रा गाउँघर) न्हम्सो न्होरी (बादलभित्र) ह्युलै म्हया (देशको माया) चो (भाउजू) रोधी (रोधी) आदि पनि साहित्यिक लेखनका सन्दर्भमा उत्प्रेरणात्मक प्राप्ति नै हुन् । गीति चक्काको प्रकाशन पनि यस सन्दर्भमा स्मरणीय मानिन्छ । यही जागरणमूलक सन्दर्भमा नै गुरुङ भाषामा साहित्य लेखनले गति लिएको यथार्थ बिसर्न मिल्दैन ।

६. गुरुङ भाषामा साहित्यलेखन आरम्भ

गुरुङ भाषामा लोकसाहित्य, भाषाअध्ययन परम्परा र अन्य गतिविधिका पृष्ठभूमि र जाति तथा सांस्कृतिक पहिचानका गतिविधिसँगै लिखित साहित्य आरम्भ भएको हो । गुरुङ भाषामा देवनागरी लिपिको प्रयोग गरी लेखिएको कृति 'तमु क्युई चेके देदै रोमे' (गुरुङ भाषाको सानो कोसेली २०१५) हो । यो कृति गुरुङ भाषामा लेखिएको पहिलो कृति भए पनि गुरुङ भाषामा लिखित साहित्यको थालनी स्याङ्जा फेदिखोलाका हर्कबहादुर गुरुङको 'क्यु दे थुलेन' (गीतिसङ्ग्रह, २०१६) बाट भएको मानिन्छ । यही कृतिका आधारमा हर्कबहादुर गुरुङलाई गुरुङ भाषाका आदिकवि भनी सम्मान गरिएको सूचना पाइन्छ (लेम गुरुङ, २०६४, पृ. ७२) । यसरी गुरुङ भाषामा साहित्य लेखनको आरम्भ भएपछि यस क्षेत्रमा मन्द गतिमा सिर्जनात्मक लेखन विकास भएको देखिन्छ ।

६.१ गुरुड भाषाको साहित्य परम्परा

गुरुड भाषामा साहित्य लेखन आरम्भ भएपछि पनि यस भाषामा लामो समयसम्म साहित्य नलेखिएको स्थिति छ । यस भाषामा साहित्य लेखन मुख्य दुई चरणमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । गुरुड भाषाको साहित्य लेखन प्रथम चरण (२०१५ देखि २०४६ सम्म) र दोस्रो चरण २०४६ पछि गरी स्पष्टसँग छुट्याउन सकिन्छ । गुरुड भाषामा साहित्य लेखन दोस्रो चरणमा नै विकास भएको पाइन्छ । यस भाषामा साहित्य लेख्ने साहित्यकारको सर्वेक्षण यस प्रकार छ -

१. हर्कबहादुर गुरुडको क्यु दे थुलेन (२०१६) जागृतिमूलक गीतिकविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएको पाइन्छ । यिनको क्युदेथुले शीर्षकको गीतका केही पङ्क्ति यस प्रकार छन् :

क्यु दे थुलेन् दुःख म्हन बर्ख मुलारी
 खैले टिवा खैले ह्याव आमुर्ड ह्युलारी-२
 हो... आसीब, आत्होव म्हिनी ह्याल
 तुव आह्या बिमा क्रर कहासी म्हुव
 च्हामी कुईमिल बिन्ति मु है थिदो पुकार
 मिले भिस्यौँ सर्म खमु पिनो गुहार
 क्यु दे थुलेन् दुःख म्हन बर्ख मुलारी
 खैले टिवा खैले ह्याव आगुर्ड ह्युलारी-२

यस प्रकार देवनागरी लिपिको प्रयोग गर्दै यस भाषामा साहित्य लेखन अघि बढेको देखिन्छ । लामो कालखण्ड यस भाषाका साहित्य लेखनमा ओभ्हेलमा रहेको छ । यस कालखण्डमा साहित्यको लेखन अध्ययनीय नै रहेको छ ।

२. धनबहादुर लामिछाने गुरुडको ड्हयौँ थ्रि तले (हामी एक होऔ, २०४६) प्रकाशित भएको देखिन्छ । उनका *फारब जति रुब डिर्साँ* (फुलेजति फल्ने भए), रिभए पुकार (चेलीको पुकार) र *व्हिनाँ* (व्यङ्ग्य) प्रकाशित भएको छन् ।
३. हितकाजी गुरुडले *नासधिर्बे कूईभोगो* (गाउँघरका गीतहरू, २०४७) प्रकाशित गरेका छन् ।
४. इन्द्रकाजी तमु (स्याङ्जा) को ड्हयो नि ड्हयोई कुई भोगो (हामी र हाम्रो भाषा-२०४८) कविता सङ्ग्रह प्रकाशनमा आएको छ ।
५. इन्द्रबहादुर गुरुड (लमजुड)को तमुची र तोताँ सोफु (उखान सङ्ग्रह) २०५७ मा प्रकाशित छ ।
६. जेसी आर ग्लोबरका सक्रियतामा छेनाले खेमिनो छेनाले क्होमिनो (राप्ररी पढिदिनोस्, राप्ररी बुभिदिनोस् २०४९) गीत र कथा सङ्ग्रह प्रकाशित छ ।

७. रत्न बहादुर गुरुङको तमु क्युइलुले (गुरुङ भाषा सिकौ) मा गीत र उखानको सङ्कलन गरिएको छ ।
८. केयरसिंह तमुको दाएबिद् खै लब (कविता सङ्ग्रह २०६२) प्रकाशित छ ।
९. आसबहादुर गुरुङले तमु (गुरुङ) भाषाको व्याकरण रचना तथा भाषाविज्ञान (२०६३) मा नेपाली भाषाबाट अनुवाद गरी साहित्य सिर्जनामा थप हुटहुटी दिएको पाइन्छ, जस्तै: -

हट्यो सारा हिलो मैलो हरायो पानीको बर्षा
ना युव क्यु युव सुइतै हिलो मैलो मजे ।
भवनीको भयो पूजा चल्यो सानदको वर्षा
तोन आज नै आनन्दतजे भवानीय पूजा लजे । (पृ.१३)

१०. मिना गुरुङको च्हयो माब क्यौं, शोभा गुरुङको टुई क्यौं, र सलिता गुरुङको डिलमै गद्य कृति (२०६३) मा प्रकाशित भएको सूचना छ ।

गुरुङ भाषामा भर्खरै साहित्य लेखनको जागरण आएको छ । कविता विधाबाट गुरुङ साहित्यमा साहित्य लेखनको आधार निर्माण हुँदै गएको छ। यस वास्तविकताको स्पष्ट मूल्याङ्कन गर्दै लेखिएको छ- "गुरुङ भाषाको साहित्यका अन्य विधाहरू जस्तै- प्रबन्ध, कथा, उपन्यास, एकाङ्की, नाटक, काव्य, खण्डकाव्य, महाकाव्य, यात्रा संस्मरण जस्ता विषयहरूमा कसैले पनि कलम चलाएको देखिँदैन (लेम गुरुङ, २०६४, पृ.७३) । गुरुङ भाषामा विधागत मूल्याङ्कन गर्ने सान्दर्भिक सिर्जना भने लेखिएको देखिँदैन । यसैले यस भाषाको साहित्यिक आधार निर्माण कै क्रममा रहेको छ ।

६.२ भाषा साहित्यका क्षेत्रको आवश्यकता

गुरुङ भाषामा लिपि, व्याकरण र शब्दकोशका लेखनसँगै चलचित्र निर्माण गीतिचक्का प्रकाशनका क्षेत्रमा उल्लेख्य काम आरम्भ भएको छ । यस भाषाका लेखनमा लिपि समस्या पनि मुख्य देखिन्छ । खेमा लिपि, तमु फ्ही, रोमन लिपि, देवनागरी लिपिमा लेखनको वहससँगै देवनागरी लिपिमा यस भाषाको लेखन विस्तार भएको छ । गुरुङ भाषामा लेखनका गतिविधि आरम्भ भएसँगै भाषिका भेद र मानकीकरणको समस्या पनि देखिएको छ । गुरुङ भाषाका मुख्य चार भाषिका र ती भाषिकाको अध्ययनसँगै प्रतिनिधित्वको आधार निर्णय गर्दा नै लेखन सहज हुने देखिन्छ । गुरुङ भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययन विस्तार गरी व्याकरण लेखन र शब्दकोश निर्माणमा विशेष जोड दिनपर्ने आवश्यकता छ । यस भाषाका लोकसामग्रीको पर्याप्त अन्वेषण हुन सकेको छैन । लोकसामग्रीको खोजी, व्याख्या र प्रकाशनले पनि साहित्यका विकासमा सहयोग पुग्ने यथार्थ स्मरणीय छ । साहित्यका विधागत लेखनमा जोड दिई साहित्यिक ऊर्जाको मूल्याङ्कन र प्रोत्साहन पनि यस भाषामा साहित्य विकासका लागि आवश्यक कार्य देखिन्छ । वर्तमानमा देखिएको भाषिक साहित्य

जागरण सिर्जनात्मक प्रयोगमा प्रतिनिधित्व गर्ने सचेत अभियानको खाँचो छ । रेडियोबाट प्रसारण हुने क्षेत्रीय कार्यक्रम र गोरखापत्रको *नयाँ नेपाल* संस्करण मात्र राज्यको उत्तरदायित्वमा छोड्न मिल्दैन । त्रिभुवन विश्वविद्यालयका स्नातक पाठ्यक्रममा यस भाषाको साहित्यिक सर्वेक्षण राखिनु पनि महत्त्वपूर्ण प्राप्ति हो । वर्तमानमा गुरुङ मातृभाषी र गुरुङ भाषा बोध गर्न अन्यले पनि भाषिक पक्षबाट मात्र नभई सिर्जनात्मक हस्तक्षेपको सशक्त अभियान आवश्यक देखिन्छ ।

६. निष्कर्ष

गुरुङ भाषा बोलचालमा समृद्ध रहे पनि लेखन तथा अध्ययनमा भने समृद्ध देखिँदैन । यसमा पनि गुरुङ भाषाको साहित्यलेखन प्रारम्भिक अवस्थामा नै छ । गुरुङ भाषामा कविता बाहेक अन्य विधाको लेखन प्रवेश शून्य अवस्थामा नै रहेको छ । गुरुङ भाषामा पनि भाषिका भेदको विवाद नगरी कुनै एक क्षेत्रको भाषिकालाई आधार मानेर मानकीकरण र साहित्य लेखन विस्तार गर्नुपर्ने देखिन्छ । गुरुङ भाषामा कक्षा पाँचसम्मका पठनपाठनका लागि पाठ्यक्रम निर्माण हुनु साहित्यिक विकासकै गति हो । भाषा अध्ययन, लोकसाहित्य, साहित्य लेखनअनुवाद जस्ता पक्षबाट गुरुङ भाषामा सचेत अभियानको नेतृत्वदायी भूमिका अहिलेका सन्दर्भमा आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- उपाध्याय, मुकुन्दशरण (२०६२) "गुरुङ जाति र भाषा एक संक्षिप्त अध्ययन" *सयपत्री* (वर्ष १, अङ्क २, भदौ-मङ्सिर पृ. ३५-४८) ।
- क्लोगी लामा गुरुङ, जगमान (२०६७). *तमुवानको ऐतिहासिक वृत्तान्त*, कास्की : राजेन्द्रजङ र जगत्जङ क्लोगी लामा गुरुङ ।
- गुरुङ, अमरबहादुर (२०१५). *तमु क्युई चेके देदै रोमे* (गुरुङ भाषाको सङ्क्षिप्त कोसेली) काठमाडौं : गुरुङ कल्याण संघ ।
- गुरुङ, आसबहादुर (२०६३). *तमु (गुरुङ) भाषाको व्याकरण तथा भाषाविज्ञान*, लमजुङ : लेखक स्वयम् । गुरुङ, जगमान (२०३४). *गुरुङ जाति तथा संस्कृति*, कास्की : लेखक स्वयम् ।
- गुरुङ, हर्क (सन् २००७). *विषय विविध*, ललितपुर : हिमाल किताब ।
- ग्लोबर, बरन डब्ल्यु र गुरुङ रत्नबहादुर (२००३ इ./२०५९). *गुरुङ नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश*, काठमाडौं : तमु बौद्ध सेवा समिति ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०४९). *नेपाली भाषा परिचय*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- तमु, डिल्लीजङ (२०५३). *तमु (गुरुङ) भाषा सिकौ* काठमाडौं : टेकबहादुर तमु ।
- थकाली (गुरुङ), हेमा (२०६७). *तमु गुरुङ जातिको उत्पत्ति र धर्मसंस्कृति*, ललितपुर : लेखिका स्वयम् ।
- थापा, धर्मराज (२०३०). *गण्डकीका सुसेली*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- थापा, धर्मराज(२०३२). *मेरो नेपाल भ्रमण*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

- थापा, धर्मराज(२०४१). *लोकसंस्कृतिको घेरामा लमजुड*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी (२०४१). *नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना*, काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- पराजुली, मोतीलाल (२०६३ क). *सोरठी नृत्य नाटिका* (सैद्धान्तिक अध्ययन), काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक प्रकाशन ।
- पराजुली, मोतीलाल (२०६३ ख). *नेपालका प्रचलित नृत्य र नृत्यानाटिकाहरू* ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०५०), *राष्ट्रभाषा*, नवम सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५८). *नेपाली लोकसाहित्य*, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- लेम गुरुङ, रत्नबहादुर (२०६४). "गुरुङ भाषाको वर्तमान साहित्यिक अवस्था र समस्या" *राष्ट्रिय साहित्य सङ्गोष्ठी* (२०६४), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, (पृ. ७०-७४) ।
- लामिछाने तमु (गुमा.), धनबहादुर (२०५३). *आधारभूत गुरुङ व्याकरण*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- Grierson, GA. [1909, 1967]. *Linguistic Survey of India* (Tibeto-burman-family, vol. III Part I) Delhi: Mctilal Banarsidass.
- Hodgson, B.H. (1848). *Miscellaneous Essays Relating to India Subjects* (Vol. I-II), London: Turnber & Camp.
- Kirkpatrick, William (1811). *An Account of the Kingdom of Nepal*, London: William Millar.
- Meerendoonk, M. (1949). *Basic Gurkhali Grammar*, Singapore : K.P. Press. Moloney, AP (1923). *Gurkhali Biggerinner*, Culcutta : Thakur and Spink.
- Money, G.W.P. (1918). *Gurkhali Manual*, 2nd Edi. Bombay: Thalker & Camp. Turner, R.L. (1931). *A Comparative and the Etymological Dictionary of the Nepali Language*, London: Trubner and Co. Ltd.